

Kurd û Çêkirina “Xwetiyên Neteweyî”*

KAMAL SULEIMANI

JI ÎNG: FEXRIYA ADSAY

Destpêk

Di vê nivîsê de, ez li ser çendîn nivîsên nekişifkirî yê rewşenbîrên kurd di rojnameya osmanî *Tercüman-ı Hakikatê* ya sala 1880 disekinim. Nivîsên rewşenbîrên kurd ên dawîya sedsala 19mîn resmekî îstisnâî yê tirs û hêviyên wan pêşkêşî me dike û her wiha pencereyekê vedike bo têgihiştina hişmendiya kurdên misilman. Ev nivîs hewldanên rewşenbîrên kurd ên bo dawa hebûna xwe ya esasî (primordial) ya wek neteweyek cuda bin xêz dikin. Ev nivîsên nadir wek çavkaniyeke yekta xizmetê dikin bo têgihiştina şert û mercên siyasî yê dewra serhildana Şêx Ubeydulah de.

Divê ez destnîşan bikim ku *Tercüman-ı Hakikat*¹ nasnameya van rewşenbîrên kurd dernaxîne holê. Lê, divê ev rastî girîngiya van nivîsan zêde bike ji ber ku nivîskarên wan nivîsan nikaribûn bo rojnameyeke osmanî bêyî xwe sansur bikin binivîsîn. Ev nivîs şahidiya berovajîya nêrîna ku piranî li bende ye² dike, bo misilmanên xwedî hişmendiyeke etno-neteweyî Îslam ne hokereke astengdêr bû. Nêrînen ku di beriya Yekem Şerê Cîhanê de etno-neteweperweriya misilmanan înkâr dikin, bi tîştê ku ji belgeyên arşîvên dewletê, rojnameyên osmanî, kovar û çavkaniyên nivîskî yê din ên liberdest derdikeve ne li hev in.³ A rast, heta radeyekê îdiayên

*Ev peyv ji Christopher Houston hatiye deynkirin, *Kurdistan: Crafting of Nation Selves* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2008).

¹ Tercüman-ı Hakikat, rojnameyeke rojane, li Stenbolê di navbera 1878-1921 dihat weşandin.

² Brwd. Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964); Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* 2ed. (London: Oxford University Press, 1968).

³ Wek mînak di 1901ê de Abdurrahman Bedirxan dibêje: Ey kurdno! Wek hûn dizanin, hemû netewe ji bo qenciya xwe dixebitin. Pir xirab e ku kurdan her tim xizmeta biyaniyan kirine. We bi salan xizmeta tırka kirine, çi ket kîsê we? Dema beramberî van zalimtiya dewletê hûn nişanek an rutbeyek leşkerî werdigrin, hûn hemû muameleyên neadil ji bir dikin. ... Dibêjî qey em ji bo xizmeta biyaniyan bikin hatine afrandin. Pênc sedsal berê li welatê me yek tenê tirk tunebû. Hemû tirk ji Turanê hatin welatê me, û li welatê me serdestiya me kirin. ... Tirk û Siltan her çi nav û unwanê dixwazin bi kar binin bila binin; lê Xwedê em ji bo xizmeta wan neafrandiye. ... Wext hatiye; divê em ji bo karê xwe û rizgariya zarokên xwe bixebitin. Ev şerm e bo kurdan, ku bi mêrxasî û comerdiya xwe tèn naskirin, bibin xizmetkarê dewleteke zalim. Demek berê dewletek me jî hebû, azadiya me hebû. Lê, şerm e ku, ev bextewarî ji nav destê me çû, niha em di nav destê qeşmeran de ne. Bêtiyaqiya me sedema sereke ye. Ji ber ku em kurd neyarên hevdu ne, tirk ji vê istifade dikin. ... Em çima di bin hukumdariya tirkan de dimînin [?] ... Em rewşa ermenan binêrin, ew amade ne bi we re hevalbendiyê bikin. Hûnê bi hev re dahatûyeke baştir formule bikin û bi hev re xwe ji zordariya tirkan xilas bikin. ... Bi iza Xwedê, rojekê, ez ê bixwe derfetekê bibînim û ji aliyê Îranê werim ser sinorê Kurdistanê. Dû re, Xwedê bêje erê, ez ê kurda rizgar bikim ji xizmetkariya romiyan, û nişanî dinyayê bidim ku kurd ne kujerê xelkên bindest in. *Kurdistan*, hej. 27, 13 Adar 1901, wer. bo îng û nql. Deniz Ekici, “Imagination: The Making of Kurdish National Identity in the Kurdish Journalistic Discourse” (University of Exeter, 2015): 129-131.

hezkiyên Frederick Millingen ê dawiya 1860an de angaşt dikir ew dikare “bêyî tîrsa mubalaxekirinê piştrast bike ku hesta netewetiyê û eşqa serxwebûnê, wek hemû neteweyên din, dilê kurdan de jî kok berdaye, dipejirînim.”⁴ Dibêje encama ku gihiştîyê xwe dispêre “azmûnên wî yên şexsî, piştî ku bi gelek serokê tevgerên neteweyî yên kurd ketiye nav danûstendinê.”⁵

Bêyî ku ji nasnameya xwe ya misilmanîyê û baweriyên xwe feraxat bikin, tirk û yên ne-tirk dikaribûn xwe wek xwedî nasnameyên cuda bibînin ku di heman demê de rejîma hemîdî her diçû bêtir hewl dida ev ên ne-tirk biçespînin ji ber ku ji bo temamiya dewletê wek tehdît dihatin qebûl kirin. Raperîna kurd a di 1880a⁶ de ligel hişmendîya îslamî hebûna daxwazên kurd ên etno-neteweperwer jî eşkere dike. Têkelbûna Îslamiyet û neteweperweriyê di belgeyên ji aliyê rewşenbîrên sekuler jî û Şêx Ubeydulahê Nehrî jî, serokê serhildanê, hatine hilberandin derdikeve holê.

Wek di destpêkê de jî hate gotin, ev gotar, bi riya analîzkirina çendîn nivîsên ji aliyê kurdan derbarê kurdan de hatine nivîsandin û di rojnameyên osmanî de hatine weşandin, wê li ser rabêja dînî neteweperwer a sedsala 19mîn hûr bibe. Bi vî awayî, ev xebat wan nivîsan dike nav peywenda wan a dîrokî. Ev çavkanî, ku di lêkolîneriya vî warî de qet bal nekişandiye, dikare pencereyekê veke ber bi xwe-têgihiştina bijareyên kurd ên hemdem.

Hilatina neteweperweriyên dijber

Divê di hişê mirov de be vejandina eleqeya bo saziya xelîfetiye ji aliyê dewleta Hemîdî destnîşan dike ku vê rejimê hewl dida hevsengiyekê çêbike li hemberî meylên neteweperwer ên ne-tirk piştî şerê osmanî-rûs di ya di 1877-1878a de. Bi qewlê Karpat, ev şer û Peymana Berlînê ya piştî wê “bû werçerxa girîngtirîn a dîrokî, çandî û derûnî di dîroka Împeratoriya Osmanî de. Bo cara yekem, him mirovdewletên osmanî him jî xelk lê hay bûn ku hilweşîna temamî ya dewleta osmanî ihtimaleke pir nêz e.”⁷ Kurd jî, wek parçeyên din î civaka osmanî, kêr zêde difikirîn wê Împeratoriya hilweşe û bi ihtimaleke mezin wê di nav Brîtanya û Rusyayê de bê dabeşkirin.⁸ Ew fikra ku Împeratoriya dawiya wê nêz e di maweya şer de û piştî wê ket nav rojevê. Di ser re,

⁴ Osman Seifî û Frederick Millingen, *Wild Life among the Koords* (London: Hurst and Blackett, 1870), 213.

⁵ B.n.b.

⁶ Bnr. Kamal Soleimani, “Islam and Competing Nationalisms: The Kurds and the Turks in the Late Ottoman Era,” (Teza Doktorayê, Columbia University, 2014).

⁷ Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Studies in Middle Eastern History (New York: Oxford University Press, 2001), 153.

⁸ FO 195/1316: No. 24, Siyasî (nehênî), ji Clayton bo Trotter: Raşid Beg [Qeymqamê Şadaxê] yek ji wan kesan bu ku hatibû şandin bo Stenbolê û di vegerê de ji Şêx Ubeydulah re gotiye Împeratoriya Tirk li ber mirinê ye û wê di navbera hêzên ewropî, bi taybetî Brîtanya û Rusya de bê parvekirin, û pêşniyazî wî kiribû ku zor bide bo serxwebûnê.

hevbandoriya kurd û tirkan bandoreke pir neyênî⁹ hiştibû li ser kurdan. Şer li ser təkiliyên giştî û herêmê bandorek mezin hiştibû, ji ber ku di maweya şer de van civatan li xeta dînî sef girtibûn. Di nav du salên şerê navbera Împeratoriye Osmanî û Rûs de, ev cudatî û derzên civatî “xirabtir bûn bi îlankirina çar ku wê hemû xiristiyanan ji êrişên osmanî biparêze û kêfxweş bibe ew başdarî artêşa rûs bibe. Di heman demê de, dewleta osmanî hemû herêmên xwe yî li herdu aliyên sînor bi çek kir.”¹⁰ Bandora şer pir berfireh bû û li herêmên ser sînoran ji aliyê “geşbûna hestên neteweperwer û mezhebî”¹¹ ve mîratek berbiçav hişt li dû xwe.

Piştî şer, welatê osmanî bi giştî û herêmên ermen/kurdan taybet de her diçû bêtir parçe dibû. Derzên civatî û təkçûna baweriya bi dewamiya Împeratoriye cî vekir ji meylên kurdan ên neteweperwer, ku bersiveke hevkat bû bo neteweperweriya ermenan û zordestiya dewletên osmanî û qaçar ku bere bere zêde dibû. Lewma li hemberî vê paşxaneyê Abdulhamid hewl da xelîfetiye vejîne. Ji ber ve, piştî şer ji aliyê rejîma Hemidî vejîna saziya xelîfetiye bi qasî ku bersevek bû təkçûna baweriya misilmanan bo heyatiyeta împeratoriye, ew bo windakirina parçeyê mezin ê gelheya ne-misilman jî bersivek bû.

Em werin ser herêmên ermen/kurdan ên Împeratoriye, təkiliyek pir tevlihev sêbareyî hebû di navbera dewletan, kurd û ermenan de. Lazim e ne ermen ne kurd wek bitunên bi temamî yekgirtî, ne jî wek her dem û li her deverê bi eşkereyî ji hev cuda bin bèn qebûlkin. Di heman demê de, ji hin aliyan ve, cudatiyên dînî, bi awayê ku di maweya şer de hebûn, dikaribû bandor sêdaqetên wan î mezintir î herêmboirî (translocal) biguherîne. Lê, her koma çalak, eşraf û şexsiyetên xwedî nifuz hewl didan ji nav vê xumamiya piştî-şer derkevin û hêvî dikirin ji vê rewşê îstifade bikin bo avakirina dewleteke nû ku bikaribe bi desthilatdariya qewmê wan bi xwe re li hev rûne. Ji ber vê, di asta herêmî de her çiqas kurd û ermenan hewl didan bi ser ê dîn ke ve,¹² dema dor dihat ser tarîfkirina təkiliyên xwe yî bi hev re li qada navneteweyî de, meseleyan wan diguherî.

⁹ Bnr. Şêx Ubeydulahê Nehrî, *Tuhfetul Ebbab: Mesnevi Şex Ubeydullah Nehri*, ed. Seyid Isalm Duagû (Urmia: Husseinî 2000), 107-37.

¹⁰ Sabrî Ateş, "Empires at the Margins: Toward the History of the Ottoman-Iranian Borderland Peoples, 1843-1881" (PhD dissertation, New York University, 2006), 300.

¹¹ B.n.b., 297.

¹² Wek mînak, di 9ê Gulana 1880ê de, “Mala mazan Ermenên: Axtamarê bi izna Xwedê, pêşwaziya Kaptan Clayton û hevalê me yî xoşewîst konsulê alîkar ê hikumeta îngilîz a xurt li Wanê dikan. Û diyar dike:

baş tê zanîn ku kurdên çavbirçî û barbar ev welat çawa talan kirine û tarûmar kirine û sala çû hêzên mezin î xiristiyan bo hikumeta tirk pêşniyaz kirin *ku peywardaran bişînin ermenistanê da ku xiristiyanên feqîr û reben ji nav lepên zordarên zalim xilas bikin û reşya wan a êşdar baştir bikin.* (FO 195/1315; dupat le hatiye zêdekirin)

Di heman demê de, wek ku belgeya jêr destnîşan dike, çendîn hewldanên bo cebheyek yekgirtî li hember dewletên osmanî û qaçar hebûn, wek mînak:

Ji bo ermen, osmanî û hêzên ewropî kurd ji eşîrên nîv-hov ku heyranê rêbiriyê bûn, pê ve ne tiştek bûn. Gotinên rojnameyên tirkî yê wê demê bo kurda wek heywan –binavkirina “kuyruklu kürtler,” yanê kurdên biterrî şahidiya vê rastiye dikin.¹³ Neterperwerên kurd jî bi çavekî baştir li kurdan nedinêrîn. Li gor wan, hebûna kurdan wek kolektîvîteyeke siyasî derewek bû ku ji aliyê rayedarên brîtanî û osmanî bû hatibû çêkirin û lewma,

Raffi,¹⁴ navdartirîn ramangêrê ermen ê neteperwer, piştî şerê osmanî-rûs 1877-1878 di nivîsên xwe de angaşt dikir ger tiştekî wek ‘yekitiya kurdan hebe’ ew ancex ‘xewna’ rayedarên osmanî yê li Stenbolê an binemayek ‘xeyalî’ ya konsulên brîtanî bûn ku, li gor wî, herdu alî jî faziletên çandî yê kurdan bi kar tînin û ji bo armancên siyasî peyva Kurdistan îcad kirine.¹⁵

Rewşenbîrekî din î bi navê Tanil Baxdasarov jî dema rojnameyek osmanî bi çavekî nêz-kurd rexne dikir digot, “bifikirin dikare çi were serê xwînerên rojnamegerekî ku hewl dide îspat bike hejmara kurdên hov, kujer, neinsanî û barbar ji ya neteweya ermen zêdetir e.”¹⁶

Di salên 1880yî de dema neteweperwerên ermen konsulê brîtanî bi awayekî tund rexne dikir ku tiştekî xeyalî bi navê Kurdistan afirandiye, arşîvên brîtanî difikirin ku wê bikaribin xwe

Demeke dirêj e, *ex bi temamî li dijî fikra tifaqa kurd-ermen bûm*. Li gor min gelek bêmane ye ku di navbera van herdu nijadên bi eşkereyî dijberê hev in abengek hebe, lê xuya dike aniha di bin perdeya ticaretê de bi kurdên Dêrsimê re û bi serokeşîrekî xurt li wê herêma muzakere tên kirin... zêdeyî mehekê derbas bû bi Şêx Ubeydulah re jî têkilî dest pê kir?? ... Ji min re tê gotin ku hin eşîrên kurd ên kok-ermen ne tenê amade ne bo alikariya hewldanekê lê amade ne derbasî dîne xiristiyanîyê jî bibin. (FO 195/1316; William Everett Capt, Pûşber 25, 1880, Erzirom, dupat lê hatiye zêdekirin.)

A din, ji aliyê herdu civatan gelek hewldan hene ku bi ser aliyê din kevin. Wek mînak, “Şêx qasid şand ba Ma Şimon ku jê re bêje tevli wî bibin li hemberî hukimeta tirk û heman teklîf li serokê ermen ê rûhanî jî kir, û got wê xiristiyanan biparêze. (FO 195/ 1315/ No.23 Siyasî [Nehênî], ji Clayton bo Trotter, Başkale, Tîrmeh 11, 1880, dupat lê hatiye zêdekirin.) An

Agahîdêrê min dibêje Şêx Ubeydulah pir dixebite ku nifûza xwe zêdetir bike. *Xwe bi xiristiyanan şêrîn dike û gelek xiristiyan ji Gewerê koçkirine bo mintiqeya Şêx da ku ji parastina wî istifade bikin*. (FO 195/1315, No. 20, ji Clayton to Trotter, Wan, Gulan 25, 1880, dupat lê hatiye zêdekirin.)

¹³ Dîplomatekî qacar, di nameyêke farisî bo rojnameya osmanî, *Vakîte* de (No. 1776, Îlon 28, 1880) de rojnamegerên tirk hişyar dike bo zêde bikaranîna gotina “kurdên biterrî.” Dîplomat destnîşan dike ku bi taybetî piştî 1878 Peymana Berlinê, rojnameyên tirk gelek caran wek “xelkê biterrî”, yanê hov an heywan, qala kurda dikin. Lewma, dîplomat bi henekî dibêje: “Kord Haman beh ke domash nabashad (baştir e ku kurd bêterrî bimînin).”

¹⁴ Yektan Türkyılmaz Raffi (Hakob Melik-Hakobyan, 1835-1888) tarîf dike

wek yek ji girîngtirîn îdeologên neteweperweriya pan-ermen. Li Salmasê (bakurê rojavayê Îranê) di malbateke îranî-ermen a ji çîna navîn de hat dinyayê. Bi taybetî bala xwe da ermenên li Rojhilata Anatolyayê. Di davia salên 1850an de li seranserê wilayetên rojhilatê Împeratoriya Osmanî geriya. Di rojnameya rojane ya ermenkî ya navdar Mshak (Tbilisi) de qunciknûs bû. Piranî li ser nasnameya ermen, him honak hin nehonak, dinivîsand.

Bnr. Yektan Türkyılmaz, "The Problem of 'True' Kurdish Identity in Armenian Nationalist Literature, 1878-1914," gotara pêşkêşkirî di civîna salane ya the Middle East Studies Association (MESA), Marriott Copley Palace Hotel, Boston, MA, Mijdar 21-24, 2009.

¹⁵ B.n.b.

¹⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 677 (Îlon, 14, 1880).

bispêrin neteweperwerên ermen ji bo bidestxistina agahiyên rast ên derbarê realiteya li ciyê qewimînan. Yekdi van belgeyan de, ermen di sê beşan de tî dabeşkirin: gundî, burokratên bo dewleta osmanî dixebitin û neteweperwerên ku dixebitin bo avakirina dewleteke ermen. Beşa sêyem wek kesên ku “fîkrên wan ên welêt temsîl dike, û ger em bixwazin fêr bibin çî diqewime divê em berê xwe bidin wan” tê qalkirin.¹⁷ Ev, dema mijar dîtina wan a derbarê kurd û gelê li wê herêmê be, asta nifûza neteweperwerên ermen a li ser rayedar û misyonerên brîtanî dide xuyakirin.¹⁸

Dema hêzên mezin komîsyonek bi navê Komîsyona Kurdistanê ava kirin da ku Madeya 61 a Peymana Berlînê bi cî binin, aktorên ne-ji-herêmî yek kurd û ermen di muxalefeta berdêl de dengê bilind dikirin.¹⁹ Ermen û kurd wek hevî dikirin bikaribin ji rewşa piştî şer ji bo avakirina dewletên xwe yî serbixwe îstifade bikin. Lê xuya ye her du aliyan jî lempeya kesk û piştgiriyeke muhtemel dîtine ji hêzên mezin ku ji bo bicîanîna nihayî ya armancên xwe yî siyasî ev heyatî bû. Di encamê de, ermen bi taybetî hêvîşikestî û bihêrs bûn dema ne ku tenê navê komîsyonê lê bihîstin li herêmê konsula brîtanî ya nû vebûbû jî navê Kurdistanê pê ve bû. Li ber çavên ermenan ev naskirineke zimmî ya kurdan û kurdbûna vê axê bû. Wan “gazin kirin ji hukimeta brîtanî ku bi tayînkirina konsulekî bo Kurdistanê hestên hemû ermenan dabûn ber lingan.”²⁰ Dîyar e ku ermenan dixwestin navê wê komîsyona Ermenistanê be.²¹ Binavkirina herêmê bûbû mijareke rikberiyê di navbera van civakan de, ku 1880 de di rojnameyên osmanî de rê li ber derbirîna bertekên kurdan vekiribû.

¹⁷ FO 195/1316, William Everett Capt, No. 6 C, Erzirom, Pûşber 25, 1880.

¹⁸ B.n.b.

Lê çîna sêyem ku ji ermenên gregorî yek bêtir xwedî perwerde pêk tê mirovên sade an xwedî nifûz ên demeke dirêj e li welêt rûdinin, an mirovên xwedî behre û enerjî yek ji Konstantinopleê hatine taybetmendiyê wan pir cuda hene. *Ji ajoyên welatparêziyê an hewesê xwedî armanceke xurt in ku welatîyên xwe ji zordaran xilas bikin û ji bo bi ser kevin çî ji destê wan bê wê bikin.* Her dem bi Komîteya li Konstantinopleê re di nav têkiliyê de ne ku fermanên wan werdigrin û wan derbasî jêr-komîteyên li herêman dikin. Ew kesên ku li jor wek çîna yekem hat qalkirin wek kerî bi rê ve tînin birin, fîkrên wan yek welêt temsîl dikin, û ew in ên ku pêwîst e em berê xwe bidinê, fêr bibin bê ja çî diqewime. (dupat lê hatiye zêdekirin)

¹⁹ Made 61 a di Peymana Berlînê wisa ye:

Bab-1 Ali bêyî ku dereng bikeve guherîn û reformên, ku li wilayetên ermen lê dijîn pêwîstiyên herêmî îcab dike, bîne cî û ewlehiya wan a hemberî kurd û çerkezan xerantî bike. Bab-1 Ali wê bi awayekî periyodîk agahî bide, Hêzên ku wê serperîştîya wan bikin, derbarê pêşgiriyan (tedbîr) bo vê armancê hatine kirin.

²⁰ B.n.b. ji Cooper bo Layard. No. 1; Edene, Çile 7, 1880.

²¹ Wek minak, “ermenên (Great House of) Axtamarayê” dibêjin “hukimeta *tirk ji aliyê bêzên mezin xiristîyan pêşniyaz lê hatiye kirin ku peynirdaran bişîne ermenistanê* da ku xelkê feqîr û reben rizgar bikin. (FO 195 /1315; dupat lê hatiye zêdekirin.) Bnr. *Tercüman-ı Hakikat*, No. 586, Gulan 28, 1880 jî.

Bertekên manend di rojnameyên osmanî de di çendîn nivîsên cuda de rû da, hemû ji aliyê şexsiyetên kurd ên cuda hatibûn nivîsandin.²² Ji ber ev bertek deqên nadir, ku di vê serdemê de ji aliyê kurdan bixwe hatine nivîsandin, pêşkêşî me dikin û alikariya me dike em fam bikin ka rewşenbîrên kurd xwe û êdînen xwe çawa didîtin. Nivîsên wan an hebûna neteweperweriya kurd destnîşan dikin an divê wek “anomalî û dijminak [û] rêşakirinên ji hin bendewariyan bîn dîtin, ew bendewarî di paradigmayê²³ ku bi gelemperî wek ‘eşîrtiya kurd’ tê qebûl kirin, şênber dibin.”

Rojnameyên osmanî 1880 de²⁴ di asteke seyr de tengjînên etnîk û neteweyî derdixîne holê. Mirov dikare îdia bike neteweperweriya kurd, ku li herêmê dikare wek a şiyantirîn bê dîtin, jixwe li ber çavan bû.²⁵ Belkî cara yekem, hin gotarên nêz-kurd, ku ji aliyê rewşenbîrên kurd ên takekes hatine nivîsandin, di rojnameyên osmanî de xuya dikirin. Ev nîşandêra rewşeke xeter bû ku neteweya serdest xwe tê de dît. Dema bi bendewariya dewleta serbixwe ya Ermenistanê û wek encama muhtemel a Peymana Berlînê parçebûna Împeratoryê bi xwe hesiyar, bijareyên osmanî wek ewên derdora *Tercüman-ı Hakikatê* dengê xwe bilind kirin ji kurdan re, ku hê jî di rojnameyên din î osmanî de wek heywan an “kurdên biterrî”²⁶ dihatin binavkirin.²⁷ Digel ku dem bi dem destûr didan hin nivîsên nêz-kurd bîn weşandin, paragrafa jêr dilnexwaziya rewşenbîrên tirk tespît dike di sekna wan a nêz-kurd de dema dibêjin “hevalên me [yî di] Curia Durian²⁸ de bi ewan re ne ku jê re kurd, bi giştî heydût (*umumen haydut*) dibêjin. Lê, *dîsa jî Tercüman-ı Hakikatê wek nêz-kurd²⁹ nîşan dide û bi awayekî seyr rojnameya me dax dike.*³⁰

Her çiqas ev paragraf pêşbaziya civatî, hişmendiya etnîk, û nêrînen siyasî yên bijareyên osmanî bixwe destnîşan bike, ew fama bijareyan a derbarê êdînen hîyerarşîzebûyî de jî eşkere dike. Bi xwendina vê paragrafê re, mirov bi hêsanî dikare ferq bike ku kurd di ser ermenan re tê girtin lê ne ewqas ku bijareyên osmanî/tirk xwe kurdan jixwe bihesibînin. Heta li hemberî ermenan jî, dîne kurda hê jî di navbera herduyan de bi awayekî girêyek e, etnîsîteya kurd û mesafeya wan a ji navendê kendaleke bêîmkan temsîl dike. Lewma diyar e nivîskarên *Tercüman-ı Hakikatê* aciz

²² Brwd. b.n.b. No. 585-598 (1880). Hejmara 598a ya *Tercüman-ı Hakikat* du tiştan dihevine: a) Fermana Abdulhamid a îlankirina guherandina Weziriazam Sa’id Paşa, Pûşber 10, 1880; û b) beşa duyem a gotara bi sernavê “Kurdistan an Ermenistan?” ku nivîsa dawîn e ku ji aliyê kurdekî derbarê têkiliyên kurd-ermenan hatiye nivîsandin û rojnameyê weşandiye di 1880a de. Babetên din ên rojnameyê û fermana Abdulhamid îma dikir ku osmanî temînat stendine ku bituniya axa împeratoriye wê wek xwe bimîne. Ev nîşane bû ku *Tercüman-ı Hakikat* wê weşandina nivîsên nêz-kurd bisekinîne.

²³ Li vir ez fikra Rust di awayekî peywendike cuda de bi kar tînim. Bnr. Joshua Rust, *John Searle and the Construction of Social Reality*, Continuum studies in American philosophy (London: New York: Continuum, 2006), 83.

²⁴ Brwd. *Tercüman-ı Hakikat*, taybetî No. 586-598, 1880.

²⁵ Bnr. b.n.b.

²⁶ An “kurdên biterrî?”

²⁷ Wek mînak, *Tercüman-ı Hakikat* destûr dide kurd hin nivîsan biweşînin, *Cerîde-i Havâdis*, di hejmara xwe ya. 4328 de, 1880, hê jî wek kurdên biterrî qala kurdan dike. Bnr. *Tercüman-ı Hakikat*, No. 596, Tîrmeh 8, 1880 jî.

²⁸ Tê derxistin ku ev rojnameyek nêz-ermen bû.

²⁹ Di deqa resen de, “piştgirên wan” e lê ji bo zelaltir be, min nav, kurd, bi kar anî, ji ber ku zêdebûna cînavan dikare tevlihev bike hevokê.

³⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 590, Pûşber 1, 1980. (dupat hatiye lêzêdekirin.)

bûne ji ber binavkirina nêz-kurd, çiqasî ev îdia yê ermenan be jî tehdîd eşkere bû bo neteweperweriya fermî. Digel ku xelkê periferiyê li hemberî ne-misilmanan dikaribû wek emsalên hev î misilman bên hesibandin, bijareyên osmanî nikaribûn tehemul bikin bên daxistin asta wan ji ber ku ew wan wek paşverû û hov dibînin an bi qewlê Karen Horney, wek “xuyanga wan a biçukdîtî”³¹ xuya dikirin. Têra xwe balkêş e, xelkên periferiyê, kurd jî tê de, di şerê li hemberî ne-misilmanan de tirk wek emsalên xwe yî misilman, lê di heman demê de wek tirkên zordest ku serdestiya xwe li ser ên din ferz dikir, didîtin.³²

Rewşenbîrên kurd bertek didan neteweperweriya ermenana ji ber ku wan ew bo neteweperweriya xwe an bo berjewendiyên kurdên osmanî bi giştî wek tehdîdekê didîtin.³³ Wan aciziya xwe ya ji ber teswîrkirina bijareyên osmanî ya bo kurdan wek heydûd û hov jî venediştartin. Dema tengijînên ji ber bicîanîna Peymana Berlînê zêde bûn, rojnameyên osmanî, bi taybetî jî Tercüman-ı Hakikatê biryar da derbirîna nêrinên şexsiyetên kurd hinekî destûr bidin. Dema ihtimala bicîanîna Madeya 61a Peymana Berlînê zêde bû, ev nîqaş, ku xemên şexsiyetên kurd nîşan didin, di çapameniya osmanî de xuya kirin. Diyar e kurd lê hay bûbûn ku reformên Madeya 61ê dane destpêkirin wê bibe platformeke biyanî bo afirandina dewleta ermen a muhtemel û navê Kurdistan jî winda bibe.³⁴ Navdarekî kurd ê nenas bû deng dida vê tîrsa di nav kurdan de dema diyar dikir “qewmên herî hov ên dinyayê jî ne li dijî reformê ne. Lê, ger ev reformên Xwedê girabî wê bibin wek ên li Rûmelyaya Rojhilat,” û rê li ber kuştinên komî yê misilmanên herêmê veke, ewçax “kurd wê wan bi temamî red bikin.”³⁵ Didomand digot wê kurd ser riya pêşengên xwe û bi

³¹ Karen Horney, *Our Inner Conflicts: A Constructive Theory of Neurosis* (New York: W.W. Norton, 1945).

³² Brwd. Nehri, Tuhfetul Ehbab: *Mesnevi Şeyx Ubeydullah Nehri*. Bnr. FO 195/1315; No. 37, ji Trotter bo Groschen, Van, Tabax 20, 1880 jî, tê de tê diyarkirin ku ji ber “bi giştî birêvebirina xirab û bêdaletiyê, misilmanên ku bi van civatan re elaqeya wan tunene jî bi dengê bilind çêrî rayedarên hikumetê dikin... wek xiristiyanan.”

³³ Divê nê jibîrkirin ku dewleta osmanî di kişkirina civatekê li hemberî yeka din de çalak bû, bi taybetî kurd beramberî ermenan. Dewleta osmanî hewl dida bi tehrîkkirina kurdan hemberî wan serî bi neteweperweriya ermen derxe û bicîanîna Madeya 61 Peymana Berlînê asteng bike. Dîsa li ser heman stratejiya parçe bike û bi rê ve bibe, dewleta osmanî hewl dida ermen li hember kurda kiş bike, taybetî dema hilatîna Şêx Ubeydulah dît û ermenên herêmê ber bi wî ve çûn. Wek mînak, Clayton ji Trotter re dinivîsîne ku Waliyê Wanê ji wî re gotiye Şêx “*plana wî qelibandîna xiristiyana ye.*” A din, dibêje rayedarên tirk misyonerên biyanî kirê kirine ku ermenan li hemberî kurda tehrîk bikin (dupat hatiye lêzêdekirin. FO 195/1315, No. 46, ji Clayton bo Trotter, Van, Mijdar 27, 1880.)

³⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 586, Gulan 28, 1980. Ligel vê, Clayton ji Trotter re dinivîsîne:

Divê ez bêjim ku di nav misilmanan de hesteke pir xurt heye derbarê gotegotên li hewa difirin ku Ewropa niyet dike ermenîstaneke serbixwe ava bike. *Ji min dipirsin ka ev agabî rast e an na, û ev îdia jî carekê zêdetir bo min, ku avakirina dewleteke wisa wê gelekî li dijî berjewendiyên îngilîzan be, ji ber ku wê bi temamî di bin kontrola Rusyayê de be.* Digel ku welat di rewşeke nîgeran de ye, ermen û nestûrî behsa serxwebûnê dikirin, û misilman ji hêrs bûbûn. Min bihîst, lê nikarim rastbûna gotinê piştrast bikim, misilmanên Wanê xeber ji Şêx Ubeydulah re şandine û pirsîne gelo divê ew çî bikin li hemberî îdiayên ermenan, û soz dane ew çî ferman bike wê îtaat bikin.

(dupat hatiye lêzêdekirin. FO 195/1315, No. 25, Wan, Tabax, 10, 1880.)

³⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 586, Gulan 28, 1980.

hev re li hember ferzkirinên vî awayî şer bikin.”³⁶ Di nivîseke din de dihat îdiakirin ku ermen daxwazên xwe wek reform bi nav dikin ku bikaribin Ermenistanê ava bikin. “Dawîya dawî,” digot nivîskar, ermen îdia dikin ev der Ermenistan e û kurd cî ji wan re tune ye li vir; divê an hûn koç bikin Îranê an bibin teb’aya me. ... Ma ev edalet e? Qewmek dikare ji bo xwe xilas bike hebûna yeka din tehdîd bike?”³⁷

Ev tirs û nêrînên nîqaşwarî ji aliyê herdu aliyan ve di jinûvexwendina dîrokan de û di xêzkirina sînorên ceografîk yê muxayel de di warê binavkirin û jinûvebinavkirina herêmê de jî dihatin diyarkirin.³⁸ Nîqaşa ka navê rast ê herêmê divê Kurdistan be an Ermenistan be bû sedema şerê civatî ku piştî vê dewletê di 1881ê deli Bidlîsê bikaranîna van navan qedexe kir.³⁹

Ev nivîs hin caran li teswîra kurdan a di çapameniya osmanî, ermen û ewropî de bi wekhevî rexne digrin û projeksiyon heman nêrînên neyênî yê rewşenbîrên kurdan ên derbarê xwe de bi ser cîranên xwe ve –ermen- didin xuyakirin. Li gor nivîsa yekem, rojnameyên nêz-ermen îlan kirine kurd li dijî reformên ku Madeya 61 merc kirine, ji ber ku, ger ev reform bîn bicîkirin, kurd wê nikaribin tekane zen’etê xwe –talan û dizîya ermenan- êdî bi cî bînin.⁴⁰ Nivîskarê yek ji van nivîsan destnîşan dike ku welatparêzeziya wî (*hamiyet-i millîye*) û şewq û hewesa wî ya etnîk (*asabiyet-i kavmiye*) wî mecbûr dike van îdiayan bê bersiv nehêle.⁴¹ Niha, van nivîskaran hewl didan ji aliyekî ve dîroka neteweyên (qewm) xwe ji nû ve binivîsinin ji aliyekî ve jî êdinên xwe, yanê ermen, bi awayên bêrûmetdar taswîr bikin.

Lewma, yek ji wan ermenan wek nexwende, bêdîrok, bêziman an bê çand teswîr dike.⁴² Lê, nivîsa îdia dike, ev ên li Stenbolê rûdinin li aliyekî, ermen gelek caran ji kurdan paşverûtir in.⁴³ Şexsiyetekî din ku wek kurdekî mûteber tê nasandin di destpêka nivîsa xwe de bêavantajîya rewşa kurdan destnîşan dike. Bêyî ku rave bike ka berê çima di rojnameyên tirkî de xuya nedikirin,⁴⁴ nivîskar diyar dike “niah em baştir li rewşa xwe hay bûne ji ber ku me xwe nikaribû bigihênin

³⁶ B.n.b.

³⁷ B.n.b. No. 592, Pûşber 2, 1880.

³⁸ Brwd. B.n.b. No. 585-598, 1880.

³⁹ Bnr. BOA, Dosya No. 121; Gömlek No. 7231; Fon Kodu İ.ŞD; Tarih 20/L /1298 (Hicrî) [1881].

⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 589, Gulan 31, 1880.

⁴¹ B.n.b.

⁴² B.n.b.

⁴³ B.n.b.

⁴⁴ Nameyek din ku ji aliyê kurdekî hatibû nivîsandin û rojnameya *Tercüman-ı Hakikatê* de hatibû weşandin, muameleya osmaniyan bo kurda ronî dike. Nivîskarê nameyê spasiya rojnameyê dike, dibêje ji ber ku ev sî salê jiyana wî de dibîne cara yekem rojnameyê osmanî kurdan diparêze (No, 597, Pûşber 9, 1880). Lê, wek ku berê hatibû destnîşankirin, ev parastin bi tayinkirina Weziriazamê nû, Muhammed Kadri Paşa ji nişka ve bi dawî dibe. Rawestandina nivîsên nêz-kurd nişaneyek din e ku dewleta osmanî hatibû temînkirin ku wê bituniya axa wê wek xwe bimîne. Abdulhamid di fermaneke xwe de ev geşedanên nû îma kiribû. Di stuna editorê *Tercüman-ı Hakikatê* de, fermana Siltên wek nişaneyê zelal e ku –ligel reformên dewam dikin- “bituniya adil” a dewletê wê bê parastin û Kurdistan, niha çawa be, wê wek parçeyekî necudabar a Împeratoriye bimîne. Bnr. *Tercüman-ı Hakikat*, No. 600, June 12, 1880.

çapameniyê, heta ya tirkî jî, ermen dikaribûn bi hêsanî têkevin nav çapameniya ewropî û kurdan wek hov teswîr bikin.”⁴⁵ Dû re dest bi berawirdkirina kurd û ermenan dike û îdia dike kurd ji aliyê çandî ve di ser ermenan re ne, ku tê de layengiriyek nijadpereset dikare bê hîskirin. Dibêje kurd bi erebî, farisî û zimanê xwe dizanin, ermen jî bi hezaran sala ye nîv-wehşî (nime vahşî) mane bê armanc li dest nezaniyê digerin.⁴⁶

Di nivîseke din de, wek ‘A.T.’ îmzekirî, ermen tèn tawanbarkirin ku kurd wek “ji arezuya pêşveçûnê mehrûm” dax kirine. Ji aliyê din ve, heman nivîskar îdia dike “kî ermenan nas bike şahidiyê dike, ku dema bi kurdan re tèn berawirdkikin, ermen çiqas li paş mane.”⁴⁷ Îdiayên ‘A.T.’yê hayjixwetune hedê wan tune. Ev teswîra wî ya ermenan çi ye? Ewqas zêde diçe, dibêje kurdên koçer gelek qedrê huner û perwerdeyê dizanin, têra xwe xwedî belagat û şairane ne, û “em dikarin bêjin tu netewe (*millet*) negihîştîya asteke wisa bişeref.”⁴⁸

Digel ku kurd xwediyê wesfên cuda ne, ermen tenê wek tiştên çekur (solid) in, ka wê çawa ji van reforman îstifade bikin? ... Beriya her tiştî, zimanê wan bixwe tune. Ger yekî/a ermen wê bibe mirov, lazim e ew zimanê gelên din fêr bibe... Ji zaroktiya xwe ve bi tirkên osmanî didin distînin û hemû jiyana xwe li daireyên dewletê û dîwanan de derbas dikin, dema bi tirkî dipeyivin, hê jî bîna ermenkî (*ermeni rayihasi*) jê tê.⁴⁹

Nivîsên ‘A.T.’ nîşan dide ku di her civatê de bijareyên neteweperwer .awa êdinên xwe tenê ‘ne-insan’ dibînin. Ev cure “taybetiyên hevpar ên hestbar bi helwestên endamên koma hevryaz (ingroup) ên hemberî endamên koma dijber”⁵⁰ re elaqedar in. Berteka ‘A.T.’ fikrên nijadperest ên wê demê û adetî, têkiliyav xav a navbera nijad, ziman û pêşveçûnê nîşan dide. Ev îlaweya acizîya derûnî ya tawanên wek hov û neşaristaniyê ye jî di demeke wisa de ku daxên bi vî awayî dikaribû were wê astê ku bîna gindêrkirin nav halê xumanî ya “hovîti”yê –û qedera wan têkeve nav lepê hêzên şaristanîkir.

‘A.T.’ xuya ye di warê kanonên wêjeyî yên ewropî de têra xwe şareza ye û diyar e çendîn deqên wêjeya ewropî werdigerand. Di vegotina wî ya derbarê kurdan de, li berawirdkirina zimanên kurdî û ermenkî û înkarkirina ermenan nasekine; gavek wêdetir diçe ziman û wêjeya kurdî bi ya ewropîyan re dike dema dibêje:

⁴⁵ B.n.b. (No. 586, Gulan 27 1880).

⁴⁶ B.n.b. (*vadi zalaletda kalmî*).

⁴⁷ B.n.b. (No: 592, Tirmeh 5, 1880).

⁴⁸ B.n.b.

⁴⁹ B.n.b.

⁵⁰ Wodak û yên din, *The Discursive Construction of National Identity*, 4.

[Divê ji] geşbûna bêqisûr ya awarteyî (fevk al-‘ade mükemmeliyeti ile) ya zimanê be ku em bixwazin çi zimanî fêr bibin, bi hêsanî fêr dibin û wek ku zimanê me bixwe be dipeyivin... Bêqisûriya zimanê me û berhemên me yî wêjeyî û dîwanên me yî helbestî –ku bi yên Lamartine, Homer û Voltaire re dikare bèn qiyaskirin- dike ku ez berhemên kanonîk ên ewropî wergerînim bo kurdî.⁵¹

Tiştê başkêştirîn ew e ku, di vê dewrê de, dîrok çawa tê amrazkirin û asta bilind a geşbûna zimanekî û kûrahiya rehên wê di dîrokê de bo rewakirina îdiayên siyaseta neteweperwer tîn bikaranîn. Ji ber vê, her li kuderê hestên neteweperwer peyda dibin, dîrok û rabirdûya gelan be kêf û coş tîn radîkalîzekirin û neteweyîkirin û hewldanên van rewşenbîrên kurd bo jinûvenivîsandina dîrokê ne qewimînek bi serê xwe bû. Lê, di jinûvenivîsandina ‘rabirdûya xwe ya qedîmtirîn’ de jî, şaristaniya ewropî ciyekî mezin digirt. Lewma, kengî hebûna neteweyekî bihata texeyulkirin, bi awayê fantastîktirîn û anakronîktirîn be jî, lazim bû hin taybetiyên şaristaniya modern a ewropî bikira malê xwe. Ji ber ku, teşebisa jinûvenivîsandina dîroka neteweyê bo nîşandana ku ‘em’ di rabirdûyê de bi awayekî cuda şaristanî bûn eyn wek ewropiyên îro. Li vir “neteweyetî” dibêje Uri Ram “wek çîrokekê ye ku gel derbarê xwe de vedibêje da ku wateyekê bide cîhana xwe ya civakî.”⁵² Di vir de, di mijara ‘şaristanîbûnê’ de bi taybetî xwe dikin asta neteweyên din da ku daxwazên xwe yî siyasî yên hemdem rewa bikin. Her wiha, ‘rabirdûya me ya îslamî,’ ku ‘me’ ji misilmanên din jî cuda dike û di nav hevên ‘me’ de şahidiya ciyê ‘me’yî cuda dike, potansiyela ‘me’ ya pêşveçûnê –*nebenabeya* serdema neteweperweriya modern, ku wek şerdê qebûlbûyîna wek neteweyekê dihat dîtin, destnîşan dike.

Nivîsa ‘A.T.’ dibe mînakê vî hestî dema nîqaş dike:

gelek gelên li Iraqa ereb,⁵³ Heleb û hemû herêmên li Şamê, çi tirk be çi ereb be... bêyî kurdî bizanibin nikarin bibin ulema. Di nav van ulemayan de filozofên wisa hene ku nîqaşên wan î teolojîk wê Voltaire –ger ji gora xwe rabe û rastî wan were- tîk bibira. Lewma wê çare nemaya li hember wan xwe bitewanda û raseriya wan bipejiranda.⁵⁴

Ev çend hevok ne tenê qala zimanê kurdî û statuya wî ya di ser ên din re dike lê raserî êdin îma dike xwendebûna di zimanê kurdî de nîşaneyek statuya raser a ilmê ye di nav ne-kurdan de, wek ku ew li herêmên misilman ên li jor zimanê hevpar be. A din, îdia dike ku ew ne tenê li gor pîvanên kevneşop yên ilmê Îslamiyetê; hevnasîna Voltaire bi asta ilmê wan re wê ew jî li pêş

⁵¹ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 592, Tirmeh 5, 1880.

⁵² Nql. di Wodak û yên din, *The Discursive Construction of National Identity*, 19.

⁵³ Beriya serdema modern, bi navê Iraq du herêm hebûn; ji piraniya Iraqa îro wek Iraqa ereb û hin herêmên navîn li Îrana îro wek Iraqa *ecem* dihat gotin.

⁵⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 592, Tirmeh 5, 1880.

wan tarûmar bikira. Ev mubalaxa û şaşiyên dîrokî yên di îdiayên wî de, bi awayekî, dikare taybetmendiyê hevpar a be di dîroknûsiya neteweperwer de. Lê li vir tiştê divê jê hay hebe ev e ku ilmê dinî yê kevneşopî tê berzkirin û bi xwe-mezinkirina etnîk a îdiayên modernîst û etno-neteweperwerî yên li jor re tê yekkirin.

Ev îdiayên derbarê xwezaya tevkariya kurdî ya di rabirdûya îslamî de, ji dîroka misilmantiyê ya giştî tê veqetandin, gelek balkêş e. Ev rabirdûya îslamî bêyî referansên bo misilmanên din, an heta rabirdûya wan a hevpar a dîrokî, çandî an dinî, dibe kurdî. Vegotina neteweyê bi riya jinûveşîrovekirina tecrubeya hevpar pêk tê. Lê ev jinûveşîrovekirin bi tarîkirina aliyên hevpar ên wê dîrok û tecrubeyê, bi vederkirina Êndin ji vegotinê ku xizmeta berdeamiya mîrata neteweyî ku tê gotin bike û li wê rûnê, pêk tê. Di vê dîroknûsiya neteweperwer de, ne tenê qehremanên dinî wek Selahedîn ji nû ve xwedî lê tê derketin, lê yek ji girîngtirîn şerê xiristiyan-misilmanan wek serfiraziya qewmê kurda tê pêşkêşkirin. A din, para ne-kurdan a di vê azmûna taybet de bi awayekî xurt tê efsaneyîkirin. “Ev vegotin wate û ewlehiyê dide hebûna monoton û jiyana rojane bi ‘qedera neteweyî’ ve girê dide.”⁵⁵ Jê wêdetir, dabeşbûna xumamî ya di navbera kurd û ermenan de, meseleye ku ewçax taybetî li li herêmên çolyar dîroknas û misyoner gêj, bi giraniya rabirdûya îslamî ber bi aliyekî ve çû. Lê, ev e ku “nasnameya siyasî çawa her tim û bêje nebêje siyaseta afirandina cudatîyê ye. Kesek heta radeya ku ew ne mislimanekî bosnayî an xirvat be, sirbekî bosnayî ye.”⁵⁶

Ev nivîskar heta diçe kokên şaristaniya Ewropayê, ku wê çaxê bi gelemperî wek ‘Şaristani’ dihat behskirin, dike kurd. Lêbelê, bi vî awayî, roleke kurdan a cuda dûpat dike. Nêzîkbûneke bi vî awayekî bo şaristaniya ewropî, îdiaya koka wê misilman an hevpar, dû re wê di nav misilmanên modernîst û erebên neteweperwer de hinekî populer bibûya. Lê, ev cure vegotina kurdên neteweperwer a derbarê rabirdûya îslamî de vê başiye nisbeten îstisnâ ye..... Nivîskarê gotarê hin beşên dîroka îslamî jî nû ve vedibêj di qewmê kurda dijmêre wek koka şaristaniya ewropî ya îro dema dibêje ku

niha jî dîrokanên rojavayî qebûl dikin ku eyubiyên, wek Selahedîn, sedsalekê bi xaçparêzan re şer kirin û ewropî xistin riya şaristaniyê. ... Çend sal berê Mr. Gladstone –di gelek axaftinên xwe yî li ser Rojhilat ên bi referansên barekirî bo Selahedîn- xizmeta kurdan a bo Şaristaniyê qebûl kir, pesnê qewmê kurd da û ev qewmê esil (necîb) berz kir. ... Ji riwangeyê etnolojîk ve, kes dikare

⁵⁵ Wodak û yên din, *The Discursive Construction of National Identity*, 24.

⁵⁶ Seyla Benhabib di b.n.b. de neqil dike, 2-3.

navekî ji qewmê ermen nîşan bide ku ewqas bi hurmet hatibe qalkirin- di [çavkaniyên] dîroka Ewropayê de, çi kevn çi nû.⁵⁷

Digel ku ev gotar ne pir zêde ne, nivîskarên wan hewl didan ji kêm derfetan îstifade bikin û ji bo ‘vegötina neteweyê xwe’ lazim bû dawa xwe bi temamî îspat bikin. ‘A.T.’ hewl daye bi awayekî ‘dîroka şaristaniya kurd’ ji nû ve binivîsîne da ku şopên mezin ên kurdan di dîrokê de nîşan bide û Êndin wek tune be an li gor dîroknûsiya xwe ya neteweperwer “Şaristani”yê teswîr bike. Hin nivîskarên din jî hebûn ku hewl didan nexşeyeke Kurdistanê ya edebî û her dem sabit ku ji mêt ve hebûye. Di gotarekê de, ku wek du beşan bi sernavê “Kurdistan an Ermenistan?” hatibû weşandin,⁵⁸ beşa yekem li ser erdnigariya Kurdistanê û ya duyem li ser etnografyaya kurd bû, hewlên rewşenbîrên kurdan bo nivîsandina erdnigariyeye dîrokî ku îdiaya mesafeya zêdetirî du hezar salan dikirin. Li vir, “naveroka babetî ya rabêjên nasnameya neteweyî avakirina rabirdû, niha û dahatuyeye hevpar; çandêke hevpar; *welatekî hevpar*,⁵⁹ û têgeha *mirovê neteweyî*.”⁶⁰ jî dihewîne.

Bi dupateke bi vî awayî ya li ser yekitiya ezêlî ya erdnigariya Kurdistanê, wek ku bê pêşbînîkirin, heta endamtiya Kurdistanê hemdem a di Împeretoriya Kurdistanê bi temamî “tê jibîrkirin”⁶¹ Ji ber vê sedemê, ev îdia divê ev îdia wek beretekên besît ku bi qayîşkêşiya civatî ya ermen û kurdan re sînorkirî neyê dîtin. Ev çavkanî, digel ku gelek kêman, rewşeke ji berteka misilmanan (osmanî/tirk/kurd) bo neteweperweriya ermenan wêdetir eşkere dike. Bi vî halî, li ser erdnigariya Kurdistanê, tevî ku serpêhatiya gelemperî ya ‘îroya dîrokî ya ‘bi tekanyê nasbar’ (uniquely identifiable) a neteweya ‘şexsikirî’ ku şopa wê diçe ‘demên efsaneyî’⁶² vedibêje jî, sînorên erdnigariya neteweyekê jî tê bawerkirin ku ‘yekparçe maye (remained separable).’

Mirov dikare armancên van hewldanên (jinûve)nivîsandina erdnigariya dîrokî wisa bi rêz bike: 1) îspat bike ku kurd ne hov in û lewma îdiayê wan î bo axê rewya ye. Ev bo tesdîqkirina tekane xwedîtiya dîrokî ya kurdan a vê axê tê kirin. Wek ku yek ji van nivîskaran diyar dike, kurd wek civak “nezan û hov tên pênasekirin; niha divê hevalên me şoke bibin dema bibînin kurdên hezkiriyên ilmên wek dîrok û erdnigariyê û di nav belgeyên osmanî de axa neteweya me⁶³ sînorên wê çawa hatine danîn.”⁶⁴ 2) Îdiaya ku kurd neteweyek cuda ne. Navdarên kurd bawer dikirin ku ew li aliyê şaşê şerê şaristaniyê de ne. Wan hest pê dikirin bo qedera wan hevpar şer dikaribû bibe

⁵⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 592, Tirmeh 5, 1880.

⁵⁸ B.n.b. No. 595, Tirmeh, 7 1880.

⁵⁹ Dupat hatiye lêzedekirin.

⁶⁰ Li vir ez dîsa gotina Wodak û yên din bi kar anîne deyn dikim. *The Discursive Construction of National Identity*, 187.

⁶¹ Ji bo bêtir agahî li ser girîngiya jibîrkirina neteweperest, bnr. Ernest Renan, “What Is Nation?” di *nav Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha (London: New York: Routledge, 1990).

⁶² Hin ji van têgehên ji niqasha li ser nêrîna Leszek Kolakowski ya derbarê sazkirina nasnameya neteweyî û bîra civakî hatiye wergirtin, di b.n.b., 24-28.

⁶³ (kendi qavmîyetlerini *mevqî*ni ta’rif etmek).

⁶⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 595, Tirmeh, 7 1880.

hokereke diyarker. Yek ji van nivîskaran bi eşkereyê ev tîrsa xwe ya hevpar vedigot di nivîsa xwe de “em” divê dawî li “bêdengiya xwe bînin li hember ev derew û îdiayên derbarê gelê me (kavmiyetimize) de tînin nivîsandin. Niha, ji ber bêdengiya me, em bedelê vê pênasikirina di cîhana medenî de, yanê Ewropa, didin. Em mecbûr in bêdengiya xwe bişkênînin.”⁶⁵ Temama rabêja şaristanîbûnê ji bo rewakirina îdiayên siyasî yê dijber bû û bo piştrastkirina ka kîjan civat têra xw ‘wêrar bûye’ (evolved) da ku bikaribe layiqî dewletbûnê bê dîtin. Delîleke mezin a vê nêrinê ev îdiaya ku ermen bixwe “înkâr nakin ew amade ne xilasiya xwe ya siyasî veguherînin bikin daweyek ku biryara wê ji aliyê ewropîyan bê dayin û wê bavêjên nav rîskê.”⁶⁶ 3) Îspat bikin ku ev ax aîdî kurda ye û dawî li “mezintirîn bêdaletî”yê bînin ku kurd dihatin “biçûkxistin ji ber binavkirina welatê xwe wek Kurdistan.”⁶⁷

Digel ku berdengên sereke yê van nivîsan ermen bûn, wan bi awayekî eşkere wek neteweyek cuda qala kurda dikirin. Lê xwe-sansurkirina di nivîsên bo rojnameyên dewletê de divê bê qalkirin. Ev nivîs diyar e taybetî neyartiya dewletê nakin. Lê, kurd bi gelemperî wek qewmiyetek primordîal a cuda tê şayesandin û ji hemû misilmanên din, tirkên osmanî jî tê de, tînin veqetandin. Bi vê, di jinûvenivîsandina kurdan bo tîkîliya xwe ya dîrokî ya bi osmaniyan re ev xal zelal dibe. Kurd firehbûna Împeratoriya Osmanî ya di sedsala 16mîn de ku encama wê de Kurdistan jî ket bin darê Împeratoriye, ji nû ve şîrove dikin. Ev wek kurdan bi dilxwazî hakimiyeta osmanî pejiwandine, tê vegotin.⁶⁸ Vegotîneke revîzyonîst a bi vî awayî zayîna netewetîya kurd a muxayel di rabirdûyê de dîr de disêwirîne an wê davêje wir. Wekî din, li vir ‘civata muxayel’ jî osmanî aktoriyêke dîrokî û hebûneke serbixwe bi dest dixwe –hema bêje wek şîrîkekî bo yekîtîyê di rabirdûyê de. Di destpêka sedsala 20mîn de jî rewşenbîrên kurd îdiayên bi vî rengî dubare dikirin. Jê wêdetir angaşt dikirin, ji ber ku kurda “di rabirdûyê de ev yekîtî bi dilxwazî pejiwandine” –di serdema netewe-dewletê de- ferz e ku tirk di bidestxistina serxwebûna xwe de alîkariya kurda bikin.⁶⁹

Wek berê jî hatibû diyarkirin, di van nivîsan de endîşeya derbarê ‘rabirdûyê’ pîranî hewleke tamandîna daxwazên siyasî yê hemdem bi rewatiyê bû. Girêdanî û jêqetînen bijarte yê ji cîhanê û dîroka îslamî yê van nivîskaran armanc dikir bo kurdan wek aktorên medenî rabirdûyêke biafirînin. A din, ew hewlek bû bo parastina kirin û planên hevpar û serbixwe yê dema niha –beyankirina hişyarbûna kurdan. Lewma, dihat gotin ku “em ê jî planên xwe yî bo dahatûyê îlan

⁶⁵ B.n.b.

⁶⁶ B.n.b. No: 591, Tîrmeh 2, 1880.

⁶⁷ *Tevîman-î Hakîkat*, No. 595, Tîrmeh, 7 1880.

⁶⁸ B.n.b. No. 595, Tîrmeh 7, 1880.

⁶⁹ *Jîn*, No. 3, 1918, wek şîroveya di Martin Strohmeyer, *Crucial Images in the Presentation of a Kurdish National Identity: Heroes and Patriots, Traitors and Foes*, Social, Economic, and Political Studies of the Middle East and Asia (Leiden: Boston: Brill, 2003), 26.

bikin û vê piştrast bikin.”⁷⁰ Nivîskar dewam dikin û angaşt dikin “em niha bi taybetî bi endîşe ne û haydarbûna me ji tebîeta rasteqîn a hewldanên hêzên mezin ku wek reform propagandaya wan tê kirin... bo diyarkirina dahatûya xwe me bêtir bibiryar dike.”⁷¹ Lê, nivîskar hişyar dike ku şaşiyek ji vê mezintir tune ku bifikire “welatê Kurdistanê ji azamet û heyecanê bêpar e (*heyecandan ‘ari*) û wek ku hûn hemû dizanin, pîrsgirêka Şêx Ubeydulah Efendî hê jî xurt e.”⁷² Ev gotina dawî destnîşan dike ku ev rewşenbîr plana stratejîk a Şêx Ubeydulah bo serxwebûnê destek dikin û jê bi hêvî ne.

⁷⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No. 591, June 2, 1880.

⁷¹ B.n.b.

⁷² B.n.b.